

Ульяновський В. Чернігово-Сіверщина в долі і політиці Лжедмитрія I // Минуле Сосниць та її околиць. - Чернігів, 1990. - С. 53-55.

Шекун О.В. Поселенська структура пониззя межиріччя Десни і Дніпра XII - XVII ст. // Святий князь Михайло Чернігівський та його доба. Матеріали конференції. - Чернігів, 1996. - С. 114-115.

---

## *Любов Шара*



### **ЧЕРНІГІВСЬКЕ МІСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ: СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВА ДІЯЛЬНІСТЬ (ОСТАННЯ ТРЕТИНА XIX ст.)**

Будь-яке місто - це не просто осередок суспільно-політичного життя, промисловий, торговий чи культурний центр. Місто - це складний соціальний організм, досліджуючи який доцільно фокусувати увагу не тільки на економічних і політичних аспектах, але й на «соціальной якості» населеного пункту. Критерії зручності проживання населення, умови його життєдіяльності й соціальне «самопочуття» у міському середовищі в цілому визначали формат соціально-побутового напрямку роботи органів місцевого самоврядування в різні часи та епохи. Різниця лишень у тому, наскільки функціональне призначення соціально-побутової сфери - надання населенню матеріальних і нематеріальних послуг, спрямованих на вдоволення різноманітних потреб, створення якісних умов проживання - було домінуючим у той чи інший хронологічний відтинок розвитку суспільства. Так, у 60-70-х рр. XIX ст., коли в Російській імперії, у тому числі на українських теренах, було проведено ряд реформ, що охопили фактично всі сфери життєдіяльності країни, сформували інституції міського самоврядування, які зобов'язувалися, окрім усього іншого, вирішувати проблеми соціально-побутового характеру. У першому розділі Міського положення 1870 р. чітко зафіксовано, що до компетенції виборних органів належать справи, пов'язані з покращенням добробуту населення, і турбота про благоустрій міста: забезпечення городян продовольством, контроль за місцевою торгівлею, промисловістю, попередження пожеж, розбудова населених пунктів, їх освітлення, централізоване водопостачання, утримання в належному стані вулиць, площ, тротуарів, громадських садів, бульварів, відкриття кредитних установ, благодійних закладів, лікарень, театрів, бібліотек, музеїв тощо [1, арк.16].

Минуло майже півтора століття, функції міського самоврядування модернізувалися, але і сьогодні соціально-побутова діяльність залишається пріоритетною, а отже, доцільною буде актуалізація історичної спадщини як в пізнавальному плані, так і з метою запозичення позитивного досвіду.

Проблемою соціально-побутового напрямку діяльності виборних органів Чернігова дослідники зацікавилися ще в дореволюційний час. Перші розвідки краєзнавчого характеру належать людям, котрі були безпосередньо причетними до виборного управління. Їхніми зусиллями розбудовувалося місто, поліпшувався його благоустрій, покращувалися умови проживання населення. Завдяки міському голові В. Хижнякову [2] і секретарю А. Верзілову [3] ми маємо матеріали про електрифікацію Чернігова, централізоване забезпечення жителів чистою питною водою, будівництво водогону. І мер, і секретар у своїх нарисах викладали інформацію в логічній послідовності, аргументуючи мотивацію виборної влади щодо того чи іншого практичного кроку, наводили цифрові дані про фінансові витрати міста на будівництво водогону та електричне освітлення. Безумовно, у вказаних роботах присутня певна частка суб'єктивізму, прагнення показати діяльність міської влади з якомога кращого боку. Утім, це цілком нормально з огляду на те, що праці писалися не лише як звіти для адміністрації чи населення, але і для майбутніх поколінь. Про здобутки самоврядних структур Чернігова можемо дізнатися також із нарисів історії губернського міста, підготовлених до його 1000-річного ювілею [4].

У радянський час дослідники неохоче зверталися до тематики формування і функціонування дореволюційних органів самоврядування Чернігова, як, зрештою, й

інших периферійних міст і містечок України. Така пасивність пояснювалася пануванням марксистсько-ленінського вчення про антинародну сутність дореволюційних установ, у тому числі муніципальних. Свідченням цього є хоча б той факт, що в комплексній праці «Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область» [5] увага читача акцентується в основному на досягненнях місцевих рад. Про здобутки виборних інституцій у другій половині XIX ст. замовчується.

У середині 80-х - на початку 90-х рр. XX ст. стрімко змінилися політичні реалії, що відразу ж позначилося на історичній науці. Дослідники отримали можливість працювати з архівними матеріалами, які раніше вважалися засекреченими, почали спрямовувати свою наукову енергію не на вивчення «ідеологічно правильних» тем, а тих «білих плям», які довгий час ігнорувалися чи на які було накладено «табу». Розширилася географія досліджень, спектр проблематики. В умовах децентралізації влади все активніше зверталися до реформ місцевого самоврядування в дореволюційний час - земських і міських, практичної діяльності виборного управління [6].

З часу відновлення незалежної України у форматі новітньої історіографії активізувався регіональний підхід до наукових досліджень. Самоврядування Чернігова аналізується в рамках краєзнавчих студій. Зокрема, у публікаціях Л. Студьонової, Л. Раковського, Н. Полетун, В. Леуса, В. Руденка та інших [7], що ґрунтуються на місцевих архівних матеріалах, знаходимо відомості про роботу Чернігівської думи в господарсько-побутовому і культурно-освітньому напрямках. У цілому, краєзнавцями піднято ряд важливих питань, однак комплексної праці про діяльність самоврядування Чернігова, у тому числі в соціально-побутовій сфері, поки що немає.

Мета даної розвідки полягає в тому, щоб на основі джерельної бази проаналізувати такі заходи виборної влади, як організація охорони населеного пункту в нічний час, контроль за гужовим транспортом та забезпечення жителів продуктами харчування. Звісно, це не всі напрямки діяльності думи, але розширення краєзнавчого доробку збагатить уявлення про соціально-побутову роботу органів самоврядування губерньського міста в останній третині XIX ст.

Важливою проблемою, що постала перед новообраними в 1870 р. інституціями самоврядування, була організація охорони Чернігова у нічний час. До 70-х рр. XIX ст. цим опікувалися представники поліції. Як правило, міська територія умовно розділялася на райони, де згідно з графіком чергували городові. Якість їхньої роботи повинна була контролюватися поліцеймейстерами або заступниками («помічниками»), котрі зобов'язувалися 1-2 рази упродовж ночі перевіряти пости [8, арк.4]. Про таку систему охорони поліція звітувалася перед своїм керівництвом, але те, що фіксувалося на папері, не відповідало дійсності. І ця невідповідність пояснювалася цілком об'єктивними причинами. По-перше, в процесі розбудови міста і збільшення кількості жителів неможливо контролювати весь населений пункт. Зазвичай охоронялися центральні райони, а околиці перетворювалися на криміногенні місця. По-друге, що, ймовірно, було найголовнішим, доплат за нічні чергування городовим не передбачалося. Отож на службу вони заступали знехотя, перебували на постах не довше як до другої години ночі, тоді як саме після цього часу потреба в охороні посилювалася.

Після реформування виборних органів проблема забезпечення громадського спокою у нічні години стала однією з пріоритетних серед складових соціально-побутового напрямку роботи. Проте на початковому етапі наповненість міської скарбниці не дозволила вільно оперувати коштами, і депутати «наступили на ті ж самі граблі», запровадивши натуральну повинність для городян. Територію Чернігова розділили на кілька кварталів, призначили старост, які складали графіки нічних чергувань, залучаючи представників від кількох дворів, і контролювали їхню роботу. Залишилися також пости городових [8, арк.81].

Невдовзі життя переконало, що такий метод не приносить практично ніякої користі: часто громадські охоронці приходили на службу із запізненням або і взагалі не з'являлися, не попереджуючи заздалегідь старост, - частина вулиць залишалася без нагляду. Населення вважало таку повинність підневільною і необов'язковою, ухиляючись від виконання. Та, зрештою, воно мало на це повне право, оскільки нічні чергування не звільняли від основної щоденної роботи.

Міська влада, переконавшись у неефективності натуральної повинності, ініціювала заміну її грошовою. На засіданні думи, що відбулося 22 травня 1874 р., було вирішено

найняти нічних сторожів у кількості 31 чол., розділивши кошти на їх утримання серед усіх домовласників. На практиці це відбувалося так. Депутати визначили обсяг грошей, необхідних для утримання такої чисельності сторожів, і встановили податок із населення. Кожного разу, плануючи статті видатків бюджету, виділяли потрібну суму для нічних сторожів. Її розмір не був чітко фіксованим, а варіювався з урахуванням кількості охоронців і їхніх потреб. Відомо, що упродовж 1897-1899 рр. місто витратило по 2232 руб. щорічно [8, арк.4]. У процесі наповнення місцевої скарбниці, виборні інституції виділяли на нічну охорону більше коштів, ніж отримували шляхом оподаткування домовласників.

В організаційному плані координація охорони міста у нічні години покладалася на управу. Нею наймалися сторожі, розроблялися спеціальні інструкції, в яких детально регламентувалися їхні права й обов'язки, охоронці забезпечувалися необхідними атрибутами - металевим значком із написом «нічний сторож» і свистком для подачі сигналу під час затримання порушників громадського спокою. Час показав, що наймана охорона значно ефективніша, ніж натуральна повинність, хоча, звісно, проблеми залишалися.

Іншим напрямком роботи самоврядних структур став контроль за громадським транспортом. На тоді основним його видом були гужові однокінні або парокінні екіпажі (до речі, вони вперше почали використовуватися як засоби пересування у містах Азії ще в III тис. до н.е.). У Чернігові в другій половині XIX ст. візницьким промислом займалися городяни і жителі навколишніх сіл, які приїздили в місто для додаткового заробітку, як правило, взимку, за висловом М. Некрасова, на «обідраній і замореній клячі», з такими ж возом і зброєю [9, с.145]. Дореформені виборні інституції не брали під свій контроль даний вид промислу, а отже, їм не отримували надходження до місцевої скарбниці шляхом оподаткування. Натомість новообрана дума звернула увагу на можливу статтю доходів і змусила усіх візників реєструватися в управі, купуючи ліцензії на підприємницьку діяльність. Потреба в координації візницького промислу мотивувалася ще й тим, що необхідно було в інтересах населення уніфікувати тарифи за проїзд і налагодити гужове сполучення між усіма районами міста. Відтак членами управи було розроблено спеціальну інструкцію для візників, в якій фіксувалися права й обов'язки останніх, правила вуличного руху, вимоги до санітарно-технічного стану екіпажів. Зокрема, візницьким промислом дозволялося займатися особам чоловічої статі з 16 років, які не мали суттєвих фізичних вад, передусім зі слухом, зором і мовою. Кожен візник зобов'язувався купувати за власний кошт уніформу - сиряк темно-синього кольору, - яка повинна була бути завжди чистою й охайною; періодично проходити комісію, що оглядала стан екіпажу. Управа турбувалася насамперед про те, щоб міські ветеринари своєчасно виявляли і попереджували інфекційні хвороби коней.

За правилами вуличного руху екіпажам дозволялося їздити по правій стороні дороги зі швидкістю, що не перевищувала «рись» тварини, брати пасажирів і вантажі на визначених управою зупинках (кожен візник прикріплювався до певної стоянки), після виконання замовлень на перевезення повертатися на попереднє місце [10, с.32]. Суворо заборонялося керувати конем у нетверезому стані і перевозити п'яних пасажирів, особливо тих, які порушували громадський спокій. Їх потрібно було відвозити додому і при потребі викликати поліцію.

Оплату за проїзд візники брали згідно з тарифами, визначеними самоврядуванням. Скажімо, щоб подолати шлях від центра міста до Троїцького монастиря треба було заплатити 20-30 коп. Стільки ж коштувала дорога до вокзалу, але якщо пасажир мав багаж, то сума зростала до 50-70 коп. За підрахунками В. Руденка, година використання однокінного екіпажа обходилася городянам 25 коп., а двокінного - 40 коп. Плата за користування гужовим транспортом у вихідні і святкові дні зростала в 2,5 разу [11, с.26]. Воно й не дивно. У такий час у місто приїздили жителі навколишніх сіл і містечок, виходили на прогулянку чернігівці. Попит на кінні екіпажі перевищував пропозицію, тому візники користувалися моментом і, маючи згоду виборної влади, брали більшу плату за проїзд. Представники поліції під час виконання службових обов'язків і особи, які потребували негайної медичної допомоги, їздили безкоштовно [12, с.1]. За самовільну зміну тарифів власники екіпажів притягувалися до відповідальності аж до анулювання права на даний вид промислу.

Фіксовані ціни за проїзд дозволяли управам контролювати обсяги доходів візників

із тим, щоб визначати розміри податків. Обсяги останніх диференціювалися в залежності від місця проживання візників. За місцеві парокінні екіпажі брали по 4 руб., однокінні - по 2 руб. на рік. Візники навколишніх сіл сплачували відповідно по 5 і 3 руб. Таку різницю встановили, щоб зменшити кількість приїжджих візників і дати можливість заробітку місцевим. Але з часом, коли попит на перевезення зріс, було затверджено єдиний тариф: власники парокінних екіпажів платили по 6 руб., однокінних - по 3 руб. щорічно. За 1898-1900 рр. надходження до місцевої скарбниці від оподаткування візницького промислу зросли з 1478 до 4052 руб., або в 2,7 разу [13, арк.415].

Контролювати візників було досить складно, тому управа ініціювала організацію своєрідних візницьких кооперативів на чолі зі старостами. Обиралися вони візниками, але затверджувалися виборними органами, що дозволяло підбирати людей, яким довіряли. Старости стежили за точним виконанням міських інструкцій, централізовано збирали податки і періодично звітували перед виборною владою.

Важливою складовою соціально-побутового напрямку роботи органів самоврядування було регулювання цін на місцевому ринку та забезпечення населення продуктами харчування у неврожайні роки. Тверді ціни, як правило, встановлювалися на продукти першої необхідності: хлібопекарські вироби, м'ясо, рибу, сіль тощо. Міська влада збирала інформацію про рівень цін на базарах (для цього призначалися відповідальні депутати), аналізувала її з урахуванням двох вихідних ринкових показників - попиту і пропозиції, визначала ціни. Так, у 1872 р. дума затвердила ціну за фунт (близько 400 гр.) м'яса першого сорту в розмірі 8 коп., другого - 7 коп. і третього - 6 коп. Через десять років, враховуючи переважання попиту над пропозицією, ціну підняли до 10 коп. на перший сорт і до 8 коп. - на другий. М'ясо третього сорту залишилося на рівні 6 коп. [14, с.535]. У 90-х рр. фунт м'яса першого сорту коштував вже 16 коп., пшеничний хліб - 3,5 коп., склянка молока - 1,5 коп., курка - 35-40 коп. Значно дорожчими були овочі і фрукти: десяток огірків - 40 коп., полуниця - 10 коп. за фунт. Ціна 1 пуда (16 кг.) картоплі сягала 25 коп. Щоб зрозуміти співвідношення зарплатні і цін, наведено такі дані. Чоботар, працюючи рік, отримував 150 руб., столяр - 90-100 руб., гончар - 30-40 руб. Люди, які мали фахову освіту, заробляли значно більше. Так, річна платня фельдшера становила 120-390 руб., учителя - 250 руб., поліцейського - 360 руб., чиновника губернського земства - 1200 руб., земського лікаря - 1000-1500 руб. [11, с.3].

Прейскуранти граничних цін публікувалися і розповсюджувалися серед населення, як правило, їх вивішували на центральних вулицях і базарах. Контроль за дотриманням торговцями твердих цін покладался на представників поліції [14, с.535].

Регулювання цін, з одного боку, було виграшним для малозабезпеченого населення, але з другого - фіксовані ціни гальмували поглиблення ринкової кон'юнктури. Досить часто торговці, шукаючи вигідні ринки, вивозили продукцію за межі на лише міста, а й губернії, зменшуючи тим самим пропозицію і стимулюючи підвищення цін та появу спекуляції. З метою попередження останньої самоврядними органами було розроблено комплекс заходів. Зокрема, встановлювалися часові рамки для оптової торгівлі у святкові дні (потреба в цьому виникала через те, що під час літургії, коли більшість городян була у церквах, торговці скуповували у селян привезену продукцію, щоб потім перепродати). Оптовикам заборонялося купувати сільськогосподарські товари у селян по дорозі в місто, усі торгові операції мали проводитися виключно на базарах, після завершення літургії, з 10-11 години. Порушників притягували до відповідальності: їх штрафували або анулювали торгові посвідчення [15, арк.78-79].

Проблема постачання населення продовольством вирізнялася своєю гостротою у неврожайні роки, коли різко зростали ціни на борошно і хлібопекарські вироби. У таких ситуаціях першочерговим завданням міської влади ставало забезпечення борошном сімей бідняків. Для того, щоб з'ясувати безпосередній механізм заходів виборних інституцій, проаналізуємо фактичні матеріали за 1891-1893 рр., коли потреба в зернових у результаті неврожаю була особливо відчутною.

Губернатор заздалегідь попередив думу Чернігова про можливість скорочення обсягів товарного зерна. Управа відразу ж сформувала кілька депутатських комісій, які вивчили реальний стан справ, визначили кількість сімей, котрі потребували допомоги, обсяги закупки зерна та розпочали збір коштів. Останній крок свідчив про те, що органи самоврядування або не передбачали у бюджеті статті витрат на забезпечення населення

продовольством у неврожайні роки, або виділених коштів було недостатньо. Перше припущення, очевидно, неправильне, оскільки врожайність зернових у губернії, особливо у північних повітах, не вирізнялася високими показниками. Ґрунти були малородючими, і селяни для збільшення прибутковості господарств практикували вирощування технічних культур, серед яких важливе місце займав тютюн. Злакових культивувалося менше, і періодично виникали труднощі з хлібом. Отже, дума губерньського міста, де концентрувалася значна кількість населення (станом на 1894 р. жило 27871 чол. [16, арк.1-2]), навряд чи могла не планувати видатків на екстрені потреби. Кошти, безумовно, виділялися, але їх було недостатньо. Виборні інституції розраховували на фонди міських продовольчих капіталів, котрі формувалися міщанськими управами на випадок надзвичайних ситуацій, та допомогою меценатів. Це підтверджується і тим фактом, що станом на вересень 1891 р. з міського бюджету виділили 400 руб., на які організували безкоштовну їдальню для бідняків. На кошти меценатів у сумі 490 руб. (465 руб. пожертвувала графиня О.Миларадович і 25 руб. - чернігівець М.Якушевський) та гроші з міщанського фонду продовольчих капіталів закупили зерно по 85-95 коп. за пуд, змолоти у міському млині і роздали малозабезпеченим сім'ям [3, с.90-91]. Норма відпуску становила по 1 пуду кожного місяця на дорослого і по 0,5 пуда - на дитину. Управа також видала біднякам міста спеціальні білети, за які можна було придбати борошно у торговців за цінами, нижчими базарних. Так, у крамницях Брагінського і Голубовського борошно продавали по 1,16 руб. за пуд, тоді як на ринку потрібно було заплатити не менше 2 руб. Збитки власників крамниць покривалися з міського бюджету. Вони отримували за кожен проданий біднякам пуд борошна доплату у розмірі 0,84 коп. [14, с.861].

Викладена добірка архівних матеріалів дозволяє зробити висновок, що міська влада Чернігова, враховуючи фінансові можливості і формат власної компетенції, намагалася вирішувати проблеми, пов'язані з покращенням умов проживання населення. Депутати ініціювали охорону міста у нічний час, поставили під свій контроль гужовий транспорт, регулювали ціни на місцевому ринку, докладали зусилля для забезпечення населення продуктами харчування у неврожайні роки. Роль виборних інституцій Чернігова щодо соціально-побутового напрямку діяльності не обмежувалася окресленими заходами. Перспективними для дослідження можуть стати проблеми розвитку комунального господарства, зокрема, централізоване водопостачання населення, електрифікація міста, асенізаційні роботи тощо, окремим об'єктом вивчення може бути співпраця міських і земських органів самоврядування у царині системи медичного обслуговування городян, розширення мережі початкової освіти та інше.

#### Джерела та література:

1. Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО). - Ф. 127. - Оп. 21. - Спр. 1819. - 24 Арк.
2. Хижняков В. Устройство водопровода в Чернигове. - Чернигов, 1880. - 15 с.; Він же. Электрическая станция в Чернигове. - Чернигов, 1896. - 25 с.
3. Верзилов А. Краткий очерк истории Черниговского городского водопровода. - Чернигов, 1899. - 13 с.
4. Очерк истории города Чернигова: 907-1907. - Чернигов, 1908. - 71 с.
5. Історія міст і сіл УРСР: В 26-ти томах. Чернігівська область. - К., 1977. - 788 с.
6. Нардова В. Городское самоуправление в России в 60-х - нач. 90-х гг. XIX в. - Л., 1984. - 257 с.; Герасименко Г. Земское самоуправление в России. - М., 1990. - 301 с.; Захарова Л. Самодержавие, бюрократия и реформы 60-х гг. XIX в. в России // Вопросы истории. - 1989. - №10. - С.3-24 та інші.
7. Студьонова Л. Як колись у думі керували // Чернігівські відомості. - 1991. - 31 липня; Раковський Л. Чернігівське міське самоврядування: упорядкування міста у II пол. XIX ст. // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. - Чернігів, 1995. - №3. - С.21-30.; Полетун Н. Эту лампочку зажег не Ильич // Черниговский полдень. - 1995. - 17 августа; Леус В. Чернігів. Погляд через століття. - Чернігів, 2003. - 164 с.; Руденок В. Наш губернский хутор. - Чернигов, 2002. - 47 с.; Він же. Чернигов: из века в век. - Чернигов, 2004. - 47 с.
8. ДАЧО. - Ф. 128. - Оп. 1. - Спр. 13146. - 90 Арк.
9. Федосюк Ю. Что непонятно у классиков или энциклопедия русского быта XIX в. - М., 1998. - 178 с.
10. Сборник обязательных для жителей г. Чернигова постановлений, изданных Черниговской городской думой с 1876-1896 гг. - Чернигов, 1898. - 45 с.

11. Руденко В. Наш губернский хутор. - Чернигов, 2002. - 47 с.
  12. Черниговские губернные ведомости. - 1899. - 24 января.
  13. ДАЧО. - Ф. 128. - Оп. 1. - Спр. 14460. - 571 Арк.
  14. Свод постановлений Черниговской городской думы от 1871-1883 гг. - Чернигов, 1883. - 1270 с.
  15. ДАЧО. - Ф. 146. - Оп. 1. - Спр. 10. - 221 Арк.
  16. Там само. - Ф. 145. - Оп. 6. - Спр. 158. - 9 Арк.
- 

*Тамара Демченко*



## НЕБЕЗПЕКА ПРОВАЛУ ПІДЛОГИ, АБО ГРУДНЕВІ БАТАЛІЇ У ЧЕРНІГІВСЬКІЙ МІСЬКІЙ ДУМІ

Завершальний нарис з історії діяльності Чернігівської міської думи у 1905 р.,<sup>1</sup> як і годиться, торкається деяких з тих питань, які носили загальногромадський інтерес і розглядалися на останніх тогорічних засіданнях: відповідно 14, 19 і 20 грудня. Як і раніше, тлом для бурхливих суперечок служила вкрай напружена ситуація в імперії, а змістом - не тільки майже не приховуваний конфлікт з виконавчою владою в особі губернатора та членів губернського присутствія, але й все більш помітне розмежування в середовищі самих гласних. Не варто забувати ще про одного учасника цих подій - публіку (так у протоколах незмінно називали присутніх у залі засідань). Всупереч відомій пушкінській формулі: «Народ безмолствует»<sup>2</sup>, представники чернігівського люду вели себе досить активно, хоча іноді й не зовсім тактовно, але демонстрували своє ставлення до дійства, котре розгорталося перед ними: обговорення питань порядку денного.

Власне, вся інтрига протистояння губернатора і Думи, котре наприкінці року вступило в нову фазу, і зводилася до питання, що робити з публікою. Для начальника губернії остання була як сіль в оці, бо всі його «конфіденційні» послання, зауваження, навіть часто-густо роздатовані помітки на вхідних документах швидко ставали відомими мешканцям Чернігова і тлумачилися зазвичай у негативному для влади сенсі. Тут у О.Хвостова ніяких сумнівів не було. З іншого боку, наявність у залі молодих, запальних осіб складала серйозну підтримку для тих гласних, котрі вперто, долаючи опір влади і своїх колег, тягли свою лінію. Ще раз наголосимо: характеризувати її у форматі революція чи контрреволюція, експлуатовані чи експлуататори, народ чи пани було б принципово неправильно. Підхід, котрий прагнула впровадити в діяльність Думи і життя суспільства прогресивно налаштована частина гласних, неможливо розглядати як голе, жорстке протиставлення різних точок зору. Радше його можна відобразити словами О.Свечина, що правда, сказаними дещо пізніше: «Рівність, братерство і свобода - девіз, який не знає класових перегородок»<sup>3</sup>. Іншими словами, йшлося про вироблення і запровадження у широкий вжиток одного з важливих принципів демократії - здатності відстоювати свою точку зору в дискусії, вміти слухати противника, брати до уваги його резони. Сучасна філософська думка так формулює своє ставлення до даної проблеми: «Воля формується в рішеннях, ухвалених у ході співбесіди. Тому свобода вимагає відкритої, нічим не обмеженої дискусії. Для того, щоб дискусія могла здійснюватися у найширшому обсязі на основі повної обізнаності, свобода вимагає ознайомлення зі всіма доступними людям даними, з аргументацією думок всіх сторін - причому ця вимога виставляється до всього населення. Відтак необхідна свобода преси, зборів, свобода слова. Можна переконувати, можна пропагувати, але тільки за наявності вільної конкуренції»<sup>4</sup>. Маніфест 17 жовтня лише проголосив вищеназвані основи демократії, у реальному житті за їхнє утвердження треба було ще боротися. Грудневі події 1905 р. у Чернігові ще раз підтверджують цю істину.

Метою даної розвідки, таким чином, є з'ясування проблеми, що у повний зріст постала перед гласними Чернігівської думи: як зберегти свободу зборів в одному окремо взятому місті за наявності низки несприятливих умов, включно з підлогою, яка могла/не